

Piet de Rooy

De ochtend zelf beschreven

Over de waarde van jeugdherinneringen voor historisch onderzoek

De Academische Boekengids 57, juli 2006, pp. 5-6.

De historisch-pedagoog Hugo Röling deed grootscheeps onderzoek naar de eigen herinnering aan de jeugd in Nederland en Vlaanderen. Hoe betrouwbaar zijn die getuigenissen uit de eerste hand? Is het bijvoorbeeld echt waar dat zoveel kinderen eenzaam zijn geweest?

Misschien wel de aardigste herinneringen aan de periode dat de jongenskiel nog om de schouders gleeed, werden gepubliceerd door de bekende schoolman Theo Thijssen. In 1941 verschenen zijn jeugdherinneringen onder de titel *In de ochtend van het leven*, een boek dat sindsdien een klassieker is gebleven. Nu had Thijssen het jongensleven al eerder beschreven: wie kent *Kees de jongen* (1923) niet? Het ligt voor de hand te veronderstellen dat hij daarbij uit zijn eigen herinneringen heeft geput. Maar dat was volgens Thijssen niet het geval. *In de ochtend van het leven* opent met de kloeke verklaring: '...in de boeken, die men voor mijn jeugdherinneringen aanziet, heb ik, voor zover mij dat bewust is, nergens iets beschreven, dat mij persoonlijk is overkomen. Zij waren zuiver fantasie. (...) Ik verbied mezelf bij het schrijven van dit boek alle fantasie, zoals ik mezelf bij het schrijven van vroegere boeken alle herinnering verbood.' Het is weinig zinvol Thijssen hier op zijn woord te geloven, zoals het ook niet aangaat deze mededeling resoluut te verwerpen: waar het om draait, is dat hiermee vooral duidelijk wordt hoe ingewikkeld de verhouding is tussen herinnering en werkelijkheid, niet alleen voor de schrijvers zelf, ook voor de latere lezers. Vooral historici zitten hiermee, aangezien zij natuurlijk graag gretig gebruikmaken van dit type bron. Juist hier lonkt immers het perspectief van 'het onmiddellijke contact met het verleden', zoals Huizinga dat noemde.

Persoonlijke herinneringen zouden de historische analyse kunnen sturen of op z'n minst overtuigende illustraties daarvan vormen. Dat geldt zeker als het gaat om het bestuderen van de veranderingen in het persoonlijk leven. Juist op dat terrein zijn immers weinig andere bronnen beschikbaar. Sinds de verschijning van Philippe Ariès' *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* (1960) is bijvoorbeeld aangenomen dat kinderen na hun kleuterjaren betrekkelijk abrupt als 'volwassenen in zakformaat' werden beschouwd en behandeld. De jeugd, als leeftijdsfase, was dus een sociale constructie, die zich pas in de loop van de achttiende eeuw zou gaan verbreiden. Vooral jeugdherinneringen over een langere periode kunnen dat proces dan inzichtelijk maken, zoals ze ook informatie bieden over een nog veel ingewikkelder probleem: vanaf wanneer zijn mensen zichzelf gaan zien als zelfstandige, autonome individuen, die dus over 'zelfbewustzijn' beschikken? Is deze eigenschap van alle tijden? Of is dit een kwaliteit die men voor het eerst in de middeleeuwen nastreefde, zoals Charles Taylor naar voren bracht in *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity* (1989)? Of moeten we deze ontwikkeling later plaatsen, in de renaissance of pas ten tijde van de verlichting? Opnieuw: bij dit soort vragen zijn jeugdherinneringen een onovertroffen bron en eigenlijk ook de enige die we hebben. Vandaar dat het zo belangrijk is ze bijeen te brengen en voor historisch onderzoek toegankelijk te maken.

Een eerste aanzet hiertoe was te vinden in een weinig bekend boekje van P. Spigt, *Het ontstaan van de autobiografie in Nederland* (1985). Maar onlangs heeft de historisch-pedagoog Hugo Röling met zijn jarenlange sisyfusarbeid een belangrijke stap in deze richting gezet. Ter gelegenheid van zijn afscheid van de Universiteit van Amsterdam in april 2006 presenteerde hij in het KNAW-gebouw een website waarin zo niet alles, dan toch zeker het leeuwendeel te vinden is van de 'Herinneringen aan Nederlands en Vlaams gezinsleven 1770-1970'. De site is op verschillende manieren te doorzoeken - met name interessant is het raadplegen van het bestand op de door Röling toegekende trefwoorden (ruim 750). Zo is het citaat aan het begin van dit stuk gevonden door 'betrouwbaarheid geheugen' aan te klikken en uit het resultaat 'Thijssen' te kiezen. De gebruikersvriendelijkheid kan nog wat verbeterd worden - het is soms even doorzetten - maar hier is onmiskenbaar een prachtige dataset gecreëerd en toegankelijk gemaakt. Tegelijkertijd verscheen van Röling het boek *Zichzelf te zien leven*. Daarin licht hij zijn onderzoek toe, probeert hij de waarde van de ruim zeshonderd getuigenissen over de jeugd jaren vast te stellen en geeft hij enige historiografische en theoretische reflecties over de jeugdherinnering als bron.

'ZO BEZIEN IS RÖLING MET ZIJN GROTE AUTOBIOGRAFIEPROJECT IN DE VOETSPOREN VAN JACQUES PRESSER GETREDEN, DIE GEWEZEN HEEFT OP HET BELANG VAN DE BEROEMDE "EGODOCUMENTEN".'

Zo bezien is Röling met zijn grote autobiografieproject in de voetsporen van Jacques Presser getreden, die gewezen heeft op het belang van de beroemde 'egodocumenten'. Pressers belangstelling voor dit type bron was op verschillende manieren te verklaren. Voor een deel vloeide die voort uit de traditionele gymnasiale *Bildung* die hem zo kenmerkte, waarin het normaal was om Heine te lezen. Voor een ander deel was het een zekere weerspanning tegen theorie, beter misschien nog: tegen generalisaties. Ook in zijn afscheidscollege uit 1969, 'Clio kijkt door het sleutelgat', was dat merkbaar. Het was erudiet, het was geestig, maar het leidde uiteindelijk tot niet veel meer dan de gedachte dat historici al te

gemakkelijk spraken over abstracties als 'stromingen', 'processen' en 'structuren'. De ware geschiedenis, het werkelijke verleden, zo was de suggestie, beruiste op individuen. Die vielen bovendien slechts te kennen uit hun eigen getuigenissen: de autobiografie, het dagboek, de brief en het reisverhaal. Slechts heel vaag liet zich vermoeden dat Pressers belangstelling voor het menselijke, ook het al te menselijke, versterkt was door zijn persoonlijke ervaringen met het belang van karakter, autonomie en individualiteit. Het was niet meer dan een vermoeden, want Pressers onderwijzen bestond vooral uit wijzen. Wijzen op boeken die studenten zich vervolgens maar op eigen kracht moesten eigen maken. Daarvan herinner ik mij er drie: Norbert Elias, *Über den Prozeß der Zivilisation* (Basel 1939), Georges Gusdorf, *La découverte de soi* (Paris 1948) en vooral Erich Auerbach, *Mimesis* (Bern 1946).

Het was een literatuurlijstje dat als een kasseienstrook in het parcours van een Vlaamse wielerklassieker opgenomen was: je kon erlangs, op het smalle gruispad, maar het was eervoller ze op souplesse te nemen. Presser stak deze boeken omhoog en maakte duidelijk, meer nog door zijn mimiek dan door zijn woorden, dat de lectuur ons rijker zou maken, als mens en als historicus - veel licht zat er overigens niet tussen deze twee begrippen. Zou het toeval zijn dat alledrie boeken handelden over de ontwikkeling van het menselijk zelfbewustzijn?

Met zijn belangstelling voor egodocumenten heeft Röling ook Pressers aarzelingen overgenomen om daarover generaliserende uitspraken te doen. Er lijkt weinig systeem te zitten in de grote historische processen, zo houdt Röling ons voor op de laatste pagina van *Zichzelf te zien leven*. Het gaat hem in eerste instantie om het zo zorgvuldig mogelijke handwerk van de historicus: de bronnen verzamelen en daarnaar luisteren. Hij is dan ook meer geïnteresseerd in bedoelingen dan in gevolgen, meer in motieven dan in gedrag. Zijn leidende vraag is voortdurend: wat heeft mensen toch beziel? Röling heeft daarbij een goed oor voor de kenmerkende uitspraak, de quasiachteloze wending, datgene wat al pratend verzwegen wordt. En dat leidt tot een ongeëvenaard gevoel voor de selectie van citaten. Maar na de bewondering blijft toch de vraag: waar leidt het toe?

Om te beginnen is daar het probleem van dat 'zelfbewustzijn'. In *Zichzelf te zien leven* keert Röling zich herhaaldelijk tegen verschillende auteurs die naar voren hebben gebracht dat dit begrip van recente aard, 'modern' is. Tot die auteurs behoren bijvoorbeeld Roy Baumeister, Anthony Giddens en Kenneth Gergen. Röling geeft zich nogal moeite om deze auteurs te weerleggen, door met voorbeelden aan te tonen dat er geen groot verschil bestaat tussen de traditionele 'collectivistische' en de 'moderne' persoonlijkheid. De variëteit in menselijk leven laat zich niet op de maat hakken van welk theoretisch procrustesbed ook. Nu is zijn verwerping van deze auteurs van harte te onderschrijven - vooral Gergen heeft in *The Saturated Self. Dilemmas of Identity in Contemporary Life* (1991) veel adembenemende onzin bijeengebracht. Maar heeft Röling het zichzelf niet te gemakkelijk gemaakt door deze auteurs zo serieus te nemen? Over dit soort geschriften is al eens gezegd dat daarvoor een lezer nodig is die goed kan zwemmen, om niet door de diepte van de naar voren gebrachte leer verzwolgen te worden.

Mimesis van Erich Auerbach was, zoals gezegd, een van de boeken die Presser omhooghield. Daarin staat een prachtig stuk over Michel de Montaigne, die aan het einde van de zestiende eeuw in zijn vermaarde *Essays* begon aan een zoektocht naar zichzelf. Montaigne schetste zichzelf daarin voortdurend als iemand die nu eens dit en dan weer dat vond en bovendien leefde in een wereld van voortdurende verandering. Niets bleef volgens hem hetzelfde, 'noch in ons eigen wezen noch in dat van de dingen. Wij zelf, ons oordeel, en alle sterfelijke zaken zijn in een constante stromende en voortgaande beweging. En zo kan er door de een niets met zekerheid vastgesteld worden over iets anders, daar de beoordelaar en het beoordeelde voortdurend veranderen en in beweging zijn.' Als iets constant lijkt, betekent dat slechts dat de veranderingen wat trager gaan. Alles is in voortdurende beweging, alles is eigenlijk een voortdurende optocht van tegenstrijdigheden. Dat maakt het niet eenvoudig de daden van mensen te beoordelen, ook al proberen historici er een samenhangend geheel van te maken. Volgens Montaigne is dat een onmogelijke opgave. Hij beperkte zich liever tot iets wat al moeilijk genoeg is, namelijk de waarheid over zichzelf opschrijven: 'Ik doe het, als eerste, met mijn gehele wezen, niet als taalkundige, dichter of rechtsgeleerde, maar als Michel de Montaigne. De mensen mogen zich erover beklagen dat ik te veel over mezelf praat, ik beklag mij erover dat zij niet eens over zichzelf nadenken.'

Auerbach maakt met deze citaten aannemelijk dat Montaigne de eerste was die zich bewust was van de onpeilbaarheid van de binnen- en buitenwereld en op zoek ging naar een manier om in een dergelijke wereld, zonder vaste steunpunten, een plaats te vinden. Hier was sprake van een modern zelfbewustzijn. Het aanhoudende succes van Montaignes *Essays* toont aan dat velen zich sindsdien daarin herkennen. Tegelijkertijd maakt de unieke plaats die Montaigne inneemt duidelijk dat dit een mate van zelfreflectie vergt die niet iedereen gegeven is. Bovendien gaat het hier om een zo fundamenteel verschijnsel dat het onaannemelijk is dat daarin op een tijdsschaal van een eeuw verandering zal optreden. Het behoort tot de tijdsloop van de 'longue durée'.

'RÖLINGS LEIDENDE VRAAG IS VOORTDUREND: WAT HEEFT MENSEN TOCH BEZIELD?
HIJ HEEFT DAARBIJ EEN GOED OOR VOOR DE KENMERKENDE UITSPRAAK, DE
QUASIACHTELOZE WENDING, DATGENE WAT AL PRATEND VERZWEGEN WORDT.'

Zo bezien zouden we het concept van het 'individualisme' tot de tijdsloop van de 'moyenne durée' kunnen rekenen. Het gaat hier dan om een begrip waarvan we moeiteloos een lange en ingewikkelde voorgeschiedenis kunnen ontwaren. Maar het is misschien verstandiger uit te gaan van een interessante

observatie van Alexis de Tocqueville, die in zijn *De la démocratie en Amérique* (1840) opmerkt dat 'individualisme' een recent begrip is: 'Onze vaders kenden slechts het egoïsme.' Egoïsme is het verschijnsel waarbij iemand alleen rekening houdt met zichzelf; individualisme is de neiging van mensen zich te isoleren van de massa en zich in de eigen familie- en vriendenkring terug te trekken. Dit verschijnsel zal zich bij uitstek in democratische tijden voordoen: naarmate de publieke sfeer groter en meer open wordt, zal als natuurlijke reactie daarop de behoefte ontstaan de genoegens van het privéleven in kleinere kring te gaan genieten. De Tocquevilles voorspelling luidt dan ook dat door dit mechanisme een toenemende democratie in een aantal opzichten niet zal leiden tot een grotere gemeenschappelijkheid, maar tot het vormen van een oneindig aantal kleine kringetjes binnen de grote politieke samenleving. Als het 'individualisme' op deze manier geconceptualiseerd wordt en daarmee hanteerbaar in historisch onderzoek, dan zijn daarin geen snelle en scherpe wijzigingen te verwachten – niet elk decennium laat een nieuw type persoonlijkheid zien, zoals in sommige vlotte stukjes wel eens wordt gesuggereerd – maar wellicht zullen enige Kondratieffolgen te ontwaren zijn.

Het voorgaande is, in reactie op Rölings terughoudendheid, een voorstel om 'zelfbewustzijn' en 'individualisme', hoezeer beide begrippen ook een containerkarakter hebben en elkaar bovendien overlappen, analytisch uit elkaar te houden. De winst zou kunnen zijn dat de geschiedenis van de autobiografieën wellicht toch meer regelmatigheden en patronen laat zien dan nu het geval lijkt.

Dan is er een tweede punt, namelijk de vraag in welke mate die jeugdherinneringen te gebruiken zijn als bron voor de analyse van het werkelijk geleefde leven. Interessant is dat na lezing van *Zichzelf te zien leven* vooral het gevoel blijft hangen dat al die schrijvers als kinderen zo *alleen* waren. Natuurlijk, er waren ouders; zeker, ze zaten op school. Maar met die ouders gaat het – *pace* Röling – vooral om de vraag of die wel van hun kinderen hielden en of het verzelfstandigingsproces soepel was verlopen, dan wel of er een pittig generatieconflict was uitgevochten. Röling concludeert stellig dat de school algemeen als een kindvijandige instelling wordt beschreven, ja zelfs als 'een kwaadaardige gevangenis' was ervaren. Dit lijkt me al te boud: juist het feit dat de geluiden hier kennelijk zo unisono zijn, leidt tot wantrouwen. Zelfs Cissy van Marxveldt, die in haar Joop ter Heul-serie de school zo succesvol heeft afgeschilderd als een geestelijke afwijking van volwassenen, laat tegelijkertijd zien dat er zonder school geen Jopopinoloukicoclub zou zijn opgericht en dat de repressie van het fatsoen en de bijpassende verveling aanzienlijk zwaarder zouden zijn geweest. Veel waarschijnlijker is toch dat de ervaringen met de school gevarieerd zullen zijn. De bekende natuurkundige Kamerlingh Onnes jubelde in elk geval over de door hem bezochte HBS: 'En daar heb ik 't toch zoo heerlijk gehad!' Hoe valt dan te verklaren dat Röling kennelijk alleen maar kritiek en afwijzing is tegengekomen?

Misschien kunnen we zeggen dat in de negentiende en twintigste eeuw 'iedereen' voor meer *onderwijs* pleitte, maar dat als gevolg daarvan niemand voor de *school* was. Misschien is dat wel het gevolg van 'de schoolmannen': zij dachten het betere te bereiken door het bestaande af te branden. Vroeg in de negentiende eeuw vonden de pedagogen dat de leermethoden niet deugden, in het midden van de eeuw waren zij van mening dat het jaarstofleerklassensysteem niet voortvarend genoeg werd ingevoerd en rond de eeuwwisseling bracht de reformbeweging naar voren dat kinderen op een gewone school moreel en intellectueel nagenoeg vermoord werden. In 1920 pleitte Gunning hartstochtelijk voor het doorbreken van de school als 'een wereldje op zichzelf'. In modern jargon: de school had een aanhoudend imago probleem en heeft dat tot op de dag van vandaag behouden. In dat licht zou het een wonder zijn geweest als de autobiografen zich daaraan hadden weten te onttrekken.

Een vergelijkbaar ongeloof in de autobiografie als betrouwbare bron betreft de omgang met leeftijdsgenoten. Als we Judith Rich Harris' *The Nurture Assumption* (1998) mogen geloven, is de invloed van ouders en school op kinderen verwaarloosbaar als we die vergelijken met het effect van de *peer group*. Dit is geen nieuwe gedachte: de vader van John Stuart Mill onthield zijn zoon, in het kader van een zorgvuldige opleiding, de omgang met leeftijdsgenoten. Maar ook recenter heeft de socioloog J.S. van Hessen op het belang gewezen van het *Samen jong-zijn* (1965). Wat zijn onderzoek vooral zo interessant maakt, is dat het steunt op autobiografisch materiaal. Tussen 1960 en 1962 gaf Van Hessen zijn studenten de opdracht driehonderd vóór 1895 geboren mensen te interviewen over hun jeugd. Deze bejaarden bleken het voortdurend te hebben over 'wij'; dat was de toonsoort van hun herinneringen. Het was opvallend dat zij een eigen jeugdleven hadden gekend waarin volwassenen zelfs geheel niet aanwezig waren. Eén citaat kan een van zijn belangrijkste bevindingen samenvatten: 'In de smalle sector, waar de jeugd met een zekere autonomie het sociale domein het hare kan noemen, was de volwassene iemand die daar niet thuis hoorde, althans er in feite niet voorkwam.'

Er is nog een ander verschijnsel aan te wijzen dat pleit tegen een al te grijs beeld van eenzaamheid, namelijk de vereniging, en dan vooral de sportvereniging. De bekende patriarch van het Nederlandse sportleven, de burgemeesterszoon Pim Mulier, herinnerde zich later dat er voor jongens in de dagen vóór 1880 buiten school niet veel meer te doen viel dan wat wandelen: 'Op pleinen en grasvelden mocht men niet lopen, nog veel minder kastie spelen. Maar een jongen wil niet altijd onder geleide wandelen, gymnastiek beoefenen op bevel, of een nuttig boek lezen [dat] in de hand wordt gestopt. Hij verlangt naar vrijheid, wil naast de rechte paden de wildernis in, de bomen in, het water in, het ijs op. Dat alles mocht men vroeger niet.'

'DE VARIËTEIT IN MENSELIJK LEVEN LAAT ZICH NIET OP DE MAAT HAKKEN VAN
WELK THEORETISCH PROCURUSTESBED OOK.'

De opkomst van de sportvereniging bracht hierin al snel een grote omslag, die werd begeleid door de jeugdliteratuur. Vooral in de eerste decennia van de twintigste eeuw verschenen veel boeken over het leven van jongeren die zich gezamenlijk aan lichamelijke inspanningen wilden wijden. Daarbij kon het gaan over voetbal, fietsen, padvinderstochten of het maken van 'fiksche wandelingen'. Een van de aardigste boeken in dit genre is *De A.F.C.-ers* (1915), geschreven door de Haarlemse beroepsmilitair en toneelrecensent J.B. Schuil. Zijn boek werd tot vrij recent herhaaldelijk herdrukt. Uit dit soort boeken kwam eigenlijk naar voren dat jongeren - vooral jongens - bezig waren hun eigen leeftijdsfase een vorm te geven. In al die nieuwe jeugdorganisaties en clubs deden zij ervaring op met de eerste verplichte oefeningen van het volwassen leven. De uitlopers en uitwassen daarvan beschreef Gerard Reve in de novelle *Werther Nieland* (1948), met die onvergetelijke zin: 'We moeten een club vormen die grafkelders gaat bouwen, en windmolens.'

Al met al is het dus onwaarschijnlijk dat de schrijvers van autobiografieën zo alleen waren als zij het voorstelden. Röling kenschetst dan ook terecht de autobiografie met nadruk als 'een verregaand willekeurige' bron, juist omdat feit en fictie daarin nauwelijks uit elkaar te houden zijn. Maar hij verheft dit probleem tot oplossing door te stellen dat juist in die unieke voorstelling van het eigen leven de waarde ligt van de autobiografie als bron. Mijn conclusie zou zijn dat toch gezocht zou moeten worden naar wat algemener lijnen en patronen. En dan is *In de ochtend van het leven* misschien niet principieel te verkiezen boven *Kees de jongen*, al is het maar omdat in het eerste boek weliswaar een zekere Marie voorkomt (trefwoord op de website 'eerste liefde'), maar de onvergetelijke Rosa Overbeek alleen in het tweede.

Piet de Rooy is hoogleraar Nederlandse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

Besproken boeken:

Zichzelf te zien leven - Herinneringen aan Nederlands en Vlaams gezinsleven 1770-1970
door **Hugo Röling**
Amsterdam University Press. Amsterdam 2006.
129 pag., € 39,50

Literatuur:

Website van het project:

www2.fmg.uva.nl/pow/jeugdherinneringen